

سرشناسه:	دانش، محمد عیسی
عنوان و نام پدیدآور:	جمع میان احکام ظاهری و واقعی از منظر امام خمینی علیه السلام ، آیت الله خویی و شهید صدر محمد عیسی دانش
مشخصات نشر:	قم، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله ، ۱۳۹۳
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۱۹۵-۶۸۲-۲
مرجع تولید:	معاونت پژوهش
وضعیت فهرست نویسی:	فپا
یادداشت:	کتابنامه
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۴۰۰
موضوع:	خمینی، روح الله، رهبر انقلاب و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، ۱۲۷۹ - ۱۳۶۸ - نقد و تفسیر
موضوع:	خوئی، سید ابوالقاسم، ۱۲۷۸ - ۱۳۷۱ - نقد و تفسیر
موضوع:	صدر، محمد باقر، ۱۹۳۱ - ۱۹۷۹ م - نقد و تفسیر
موضوع:	اصول فقه شیعه
موضوع:	اصول فقه شیعه -- مطالعات تطبیقی
رده بندی کنگره:	۸۱۳۹۳ ج ۸ / د ۲ / ۸ / ۱۵۹ / ۸ BP
رده بندی دیویی:	۲۹۷ / ۳۱۲
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۵۳۶۹۴
	BP۰۸۵۳

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

جمع میان احکام ظاهری و واقعی (از منظر امام خمینی، آیت الله خویی و شهید صدر)

مؤلف: محمد عیسی دانش

چاپ دوم: ۱۴۰۰ ش / ۱۴۴۲ ق

ناشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی صلی الله علیه و آله ● قیمت: ۴۸۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸؛

تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ / تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۳۷۸۳۹۳۰۵ - ۲۵

◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ - ۲۵

✉ @pub_almustafa

🌐 http://buy-pub.miu.ac.ir

✉ miup@pub.miu.ac.ir

با تشکر از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

● مدیر انتشارات: مصطفی نویخت

● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی

● ناظر فنی: سید محمدرضا جعفری

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

با توجه به هزینه ها و مشکلات عدیده، هر شخص حقیقی یا حقوقی که اقدام به چاپ، بازنویسی، کپی، تکثیر و یا هرگونه برداشت جهت تهیه کتاب و تبدیل آن به جزوه، ed، فایل الکترونیکی pdf، اسکن، عکسبرداری و یا انتشار در فضای مجازی نماید، شرعاً مجاز نمی باشد و پیگرد قانونی خواهد داشت.

جمع میان احکام ظاهری و واقعی

از منظر امام خمینی، آیت الله خویی و شهید صدر

محمد عیسی دانش

مرکز بین المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. ازاین‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیّبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمه‌الله و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

«جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله «مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله» را تأسیس کرده است.

اثر حاضر با عنوان جمع میان احکام ظاهری و واقعی از منظر امام خمینی، آیت الله خوئی و شهید صدر حاصل پژوهش فاضل گرامی جناب آقای محمد عیسی دانش، کوششی است در به ثمر رساندن گوشه‌ای از این اهداف متعالی.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه.....	۱۱
۱. مفاهیم و کلیات.....	۱۷
تعریف حکم ظاهری و حکم واقعی از دیدگاه فقها.....	۱۷
۱. تعریف مرحوم شیخ انصاری.....	۱۷
۲. تعریف مرحوم آخوند.....	۱۸
۳. تعریف مرحوم مظفر.....	۱۹
۴. تعریف مرحوم مشکینی.....	۲۰
۵. تعریف نظر پژوهشگر پایان نامه.....	۲۱
تعریف مفاهیم و اصطلاحات کلیدی.....	۲۲
۱. جمع.....	۲۲
۲. حکم.....	۲۲
۳. حکم تکلیفی.....	۲۵
۴. حکم وضعی.....	۲۷
۵. حکم تکلیفی واقعی و حکم تکلیفی ظاهری.....	۲۷
۶. کیفیت جمع.....	۲۸
۷. ملاکات احکام.....	۲۸
۸. تنافی از حیث مبدأ.....	۲۸
۹. تنافی از حیث منتهی.....	۲۹

۲. اشکالات اجتماع بین احکام واقعی و ظاهری ۳۱
- اشکالات تعبد به ظنون از نظر ابن‌قبة ۳۱
- نظر مرحوم شیخ درباره امکان و عدم امکان تعبد به ظنون ۳۲
- اشکالات تعبد به ظنون بنا به نظر مشهور ۳۳
۱. جواب مرحوم شیخ از استدلال مشهور و استدلال ابن‌قبة ۳۴
۲. اشکالات مرحوم آخوند بر نظر مرحوم شیخ ۳۹
۳. اشکال مرحوم نایینی بر نظر مرحوم شیخ ۴۰
۴. دفاع مرحوم خویی از نظر مرحوم شیخ ۴۰
- اشکالات تعبد به ظنون از نگاه امام خمینی ۴۳
- محاذیری که در تعبد به ظن مورد توهم واقع شده است ۴۶
۳. کیفیت جمع بین احکام واقعی و ظاهری از منظر امام خمینی، آیت‌الله خویی و شهید صدر رحمتهما الله ۶۱
- دیدگاه امام خمینی رحمتهما الله ۶۱
۱. بررسی راه‌کار مرحوم محقق نایینی ۶۱
۲. تقسیم شک به دو اعتبار از نگاه مرحوم نایینی ۷۰
۳. بررسی راه‌کار مرحوم آقاضیاء ۷۹
۴. بررسی راه‌کار مرحوم فشارکی ۸۸
۵. بررسی راه‌کار مرحوم امام خمینی ۹۵
- دیدگاه آیت‌الله خویی رحمتهما الله ۹۹
۱. بررسی مسئله امکان تعبد به ظن ۹۹
۲. دو مقام برای جمع بین احکام ظاهری و واقعی ۱۰۲
۳. راه‌کار مرحوم خویی ۱۱۶
- دیدگاه شهید صدر رحمتهما الله ۱۲۴
۱. امکان حجیت ظن ۱۲۴
۲. عدم ذاتی بودن حجیت ظن ۱۲۵
۳. اشکالات تعبد به ظنون ۱۳۰
۴. تقریب اول بنا بر جواز اجتماع امر و نهی ۱۵۴
۵. تقریب دوم در امکان اجتماع امر و نهی ۱۵۷
۶. تقریب سوم در امکان اجتماع امر و نهی ۱۵۸
۷. اشکال در معقولیت حکم واقعی ۱۶۰

۱۶۸	۸. اشکال براساس عقل عملی
۱۷۷	۹. بیان راه کار دیگر شهید صدر رحمته الله
۱۸۷	سخن پایانی
۱۸۷	مقایسه بین نظرات امام خمینی، آیت الله خویی و شهید صدر رحمته الله
۱۸۷	۱. وجوه اشتراک
۱۸۸	۲. وجوه افتراق
۱۹۳	نتیجه تحقیق
۱۹۹	کتابنامه

مقدمه

یکی از مباحث بسیار مهم میان علمای علم اصول، کیفیت و چگونگی جمع بین احکام واقعی و ظاهری است که هر یک طریقی را پیش گرفته‌اند تا هم بتوانند بین این دو حکم جمع کرده و هم از محاذیر اجتماع نقیضین، ضدین و مثلین جلوگیری نمایند.

تعبد به ظنون (امارات و اصول عملیه) جایگاه بسیار مهم و گسترده‌ای در مسائل اصولی و فقهی دارد. مرحوم ابن‌قبه درباره تعبد به این ظنون محاذیری را مطرح کرده است که باعث شده علمای بزرگی هم‌چون مرحوم شیخ انصاری، مرحوم آخوند، مرحوم نائینی، مرحوم آقاضیاء، مرحوم اصفهانی، مرحوم امام خمینی، مرحوم خویی و دیگر علما به میدان آمده و هر یک راه‌کار مناسبی برای خروج از این محاذیر ارائه دهند که به جمع بین احکام واقعی و ظاهری معروف شده‌اند. آن‌ها از این طریق توانسته‌اند ضمن پیدا کردن راه‌حل مناسب برای این محاذیر، مشکل تعبد به ظنون را نیز رفع نمایند که این امر سبب حل بسیاری از مسائل اصولی و فقهی شده است؛ از آن‌جا که طرق جمع بین احکام واقعی و ظاهری در کتاب‌های گوناگون با

تحلیل‌های مختلف و به زبان عربی می‌باشد - که مشکل بزرگی برای افراد ناآشنا به زبان عربی ایجاد می‌کند - در این تحقیق سعی شده است که تمام راه‌کارهای ارائه شده توسط علما با بیان شیوا و زبان فارسی نگاشته شود تا زمینه استفاده مطلوب برای تمام مراجعه‌کنندگان فراهم آید و هیچ دشواری در این مسیر احساس نگردد.

زمانی که «محمد بن عبد الرحمن» معروف به «ابن‌قبة»^۱، مسئله استحاله تعبد به ظنون را مطرح کرد و محاذیری برای آن ذکر نمود، از اولین کسانی که به این مسئله ابن‌قبة پاسخ داد، مرحوم شیخ انصاری بود. ایشان بین تعبد به ظنون (احکام ظاهری و احکام واقعی) جمع نمود که معروف به «جمع بین احکام ظاهری و احکام واقعی» شد و راه‌هایی را برای برون‌رفت از این محاذیر بیان کرد. مرحوم شیخ روشن ساخت که با این جمع، هیچ یک از محاذیر ابن‌قبة لازم نمی‌آید؛ حال اگر در مواردی که علم به احکام واقعی نداریم یا در احکام واقعی شک داریم ناگزیر از تعبد به ظنون هستیم برای این است که در اکثر مسائل اصولی و فقهی امکان دسترسی به قطع و علم به احکام وجود ندارد؛ لذا تنها راه، تعبد به ظنون (امارات معتبره و اصول عملیه) می‌باشد و از این طریق مشکلات زیادی حل می‌گردد.

بعد از مرحوم شیخ، دیگر علمای بزرگ علم اصول نیز راه‌کاری درباره این جمع ارائه نموده‌اند.

۱. صاحب کتاب اوثق الوسائل به نقل از کتاب خلاصه می‌نویسد: «محمد بن عبد الرحمن با قاف مکسورة و باء منقطة مفتوحة رازی ابو جعفر متکلمی است عظیم‌القدر، حسن العقیده، قوی فی الکلام که قبلاً از معتزله بوده و بعد به اصطلاح مبصر شده و به شیعه گرایش پیدا نموده است. رجال نجاشی، ص ۳۷۵.

مرحوم آخوند خراسانی هم در کتاب گران سنگ کفایة الاصول و هم در حاشیه ایشان بر کتاب رسائل مرحوم شیخ انصاری، راههایی برای خروج از این محاذیر ارائه داده است.

همچنین مرحوم نائینی، مرحوم اصفهانی، مرحوم فشارکی، مرحوم آقاضیاء عراقی، مرحوم خویی، مرحوم امام و شهید صدر و برخی علمای معاصر، راهکارهایی برای جمع بین احکام واقعی و ظاهری بیان نموده‌اند و از این طریق هم به شبهات ابن‌قبة پاسخ داده‌اند و هم وقوع تعبد به ظنون و امارات معتبره را ثابت کرده‌اند که تفصیل آن در متن تحقیق خواهد آمد.

در این کتاب، به تحلیل و بررسی راه‌حل‌های جمع بین احکام واقعی و احکام ظاهری از نگاه سه شخصیت بزرگ در عرصه علم فقه و اصول خواهیم پرداخت که تحول بزرگی در دنیای فقهات به وجود آورده‌اند که عبارتند از: امام خمینی، آیت‌الله خویی و شهید صدر رحمته‌م‌الله.

مرحوم امام، به بررسی نظرسه نفر از علمای بزرگ که راه‌حلی را برای جمع بین این احکام ارائه داده‌اند، می‌پردازد که عبارتند از: مرحوم نائینی، مرحوم آقاضیاء عراقی و مرحوم فشارکی رحمته‌م‌الله. ایشان ضمن تحلیل این نظریات، به نقد آن‌ها پرداخته و در نتیجه راه‌کار این بزرگان را برای جمع بین احکام واقعی و احکام ظاهری کافی نمی‌داند و می‌فرماید این راه‌حل‌ها نمی‌تواند محذور جمع بین احکام واقعی و ظاهری را برطرف نماید.

ایشان بعد از رد کامل این نظریات می‌فرماید: تمام امور انشائی - که احکام هم جزء آن‌ها محسوب می‌شود - امور اعتباریه هستند که هیچ ظرف تحقیقی غیر از عالم اعتبار ندارند. براین اساس ایشان معتقدند هیچ

تضادی بین احکام خمسّه وجود ندارد و تعریفی که برای امور متضاد شده است، بر این احکام صادق نیست؛ زیرا تمامی احکام از امور اعتباریه است و بین امور اعتباریه هیچ تضادی وجود ندارد چون وجودی خارجی ندارند. ایشان از این طریق بین احکام واقعی و ظاهری جمع نموده و محاذیری مطرح شده توسط ابن قبه را دفع نموده است. طریق دیگر مرحوم امام در جمع بین این احکام این است که احکام دارای دو مرتبه از فعلیت هستند:

۱. فعلیت قبل از علم مکلف؛ در این مرتبه احکام بین عالم و جاهل مشترک هست ولی این مرتبه هیچ برانگیزاننده و تحریک کننده‌ای ندارد، زیرا هنوز علم به آن پیدا نشده است؛ ۲. فعلیت بعد از علم مکلف به احکام؛ این مرتبه از احکام واقعی مخصوص کسانی است که علم به آن پیدا نموده‌اند و با بعث و تحریک همراه می‌باشد. در این مرتبه، جعل ترخیص و احکام ظاهری برای جاهلین به احکام واقعی وجود دارد؛ زیرا احکام واقعی نسبت به مکلف جاهل، صرف احکام انشائی بوده و هیچ باعثیت و محرکیتی ندارد؛ لذا با جعل احکام ظاهری و ترخیص در این مرتبه، هیچ یک از محاذیر ابن قبه لازم نمی‌آید.

مرحوم خوئی نیز بعد از طرح و بررسی نظر سه تن از علمای بزرگ (شیخ انصاری، آخوند خراسانی و میرزای نایینی) به نقد این سه نظر پرداخته و در پایان به این نتیجه می‌رسد که بین این دو نوع از احکام هیچ تضادی به وجود نمی‌آید، نه از حیث مبدأ و نه از حیث منتهی. حتی ایشان قائل‌اند که جمع بین احکام واقعی و ظاهری محال است، زیرا احکام ظاهری همیشه در طول احکام واقعی می‌باشد؛ یعنی تا زمان وصول احکام واقعی به مکلف، جایی برای احکام ظاهری نیست. به نظر

مرحوم خوئی، در احکام واقعی، مصالح و مفاسد (ملاکات در متعلق این احکام) وجود دارد ولی در احکام ظاهری، ملاکات در نفس جعل این احکام می‌باشد. بنابراین می‌توان بین احکام واقعی و ظاهری جمع نمود و به شبهات ابن‌قبة پاسخ داد.

شهید صدر نیز برای دفع محاذیر ابن‌قبة طریق دیگری بیان نموده است که به ظاهر دو طریق به نظر می‌رسد ولی با دقت متوجه خواهیم شد که این دو طریق در واقع دو بیان مختلف از یک حقیقت می‌باشد؛ البته کیفیت استدلال ایشان کاملاً متفاوت از استدلال مرحوم امام و مرحوم خوئی می‌باشد. ایشان ضمن این که تعلق مصالح و مفاسد را به نفس جعل احکام ظاهری قاطعانه رد می‌کند، می‌فرماید: غرض مولا دارای دو فعلیت می‌باشد که در فعلیت اول، عالم و جاهل نسبت به حکم واقعی مشترکند با قطع نظر از تراحم لفظی. فعلیت دوم که جنبه محرکیت دارد و با توجه به تراحم لفظی وجود دارد، مخصوص عالمان به احکام واقعی است. پس در صورت شک مکلف به احکام واقعی، مولا دست به جعل احکام ترخیصی و ظاهری می‌زند که به یکی از دو غرض مولا که اهمیت بیشتری برایش دارد، تعلق می‌گیرد. ایشان معتقد است که اهمیت غرض مولا و حفظ آن ایجاب می‌کند که مولا محدوده غرضش را حتی با جعل احکام ظاهری گسترش دهد و نیز براین‌باور است که احکام ظاهری هیچ ملاک جداگانه‌ای غیر از ملاکات احکام واقعی ندارد که ان‌شاءالله توضیح آن خواهد آمد.

مسئله مورد تحقیق در این پژوهش دارای سه فصل است که هر بخش از چند مبحث تشکیل گردیده است:

فصل اول: مفاهیم و کلیات (اصطلاحات کلیدی یا کلیدواژه) که خود از دو مبحث تشکیل شده است:

مبحث اول: تعریف مسئله (حکم واقعی و حکم ظاهری) از دیدگاه فقها.

مبحث دوم: تعریف مفاهیم و اصطلاحات کلیدی (کلید واژه)

فصل دوم: محاذیر اجتماع بین احکام واقعی و ظاهری می باشد که از چند مبحث تشکیل گردیده است.

فصل سوم: کیفیت جمع بین احکام واقعی و ظاهری از منظر امام خمینی، آیت الله خویی و شهید صدر است که شامل سه مبحث و چندین گفتار می باشد.

در خاتمه به مقایسه نظریه های مرحوم امام و مرحوم خویی و شهید صدر پرداخته و در پایان هم نتیجه تحقیق بیان خواهد شد، ان شاء الله تعالی.

در پایان از زحمات فراوان اساتید راهنما و مشاور، جناب حجت الاسلام آقای سید مهدی اصفهانی و جناب حجت الاسلام آقای رحمانی سبزواری که این جانب را در تدوین هرچه بهتر این تحقیق یاری رساندند بسیار سپاسگزارم. هم چنین از برادران عزیز و ارجمندم جناب حجت الاسلام حسنی و هاشم عارفی و تمام بزرگوارانی که در به ثمر رسیدن این کتاب قدمی برداشته اند کمال تشکر را دارم. خداوند متعال همه این عزیزان را در پیش برد اهداف اسلامی موفق بدارد و مورد لطف بی کرائش قرار دهد.